

OLGU, DEĞER VE KURAM-YÜKLÜLÜK

Halil Turan*

ÖZET

Bilimde, yalın olgunun olmadığı, olguların kuram-yüklü olduğu öne sürülmüştür. Böylece, olgunun bilimde ancak varsayımlara bağlı olarak ortaya çıktığı söylenir. Bilim tarihinden örneklerde de görüldüğü gibi, bunların arasında estetik ve etik olanlar da olmak üzere, sayısız varsayım ve inanç olmalıdır. Değeri olgudan ayırma tutumu, hem felsefede hem de sosyal bilimlerde yerleşik bir inanç olsa da, sorunsuz sayılamaz. Çünkü, en genel anlamda olgu ya da algılanan nesne kavramsal bir çerçevede ortaya çıkıyorsa, tıpkı bilimsel olguların kuram-yüklü olması gibi, belki de başta etiğe ve estetiğe ilişkin olanlar olmak üzere çeşitli varsayımlara bağlı olmalıdır. Gerek insan bilimlerinde, gerek algıda bir olgunun ilgi odağına alınması ve öne çıkarılması, onun değerli sayılması anlamına gelir. Sonuç olarak, hem olguyla değerlerin birbirlerinden ayrılmasının olanaksız olduğu, hem de oluşturdukları bütünü kuram-yüklü olduğu savunulabilecektir.

Anahtar Sözcükler: Olgu-değer ayrımı, kuram-yüklülük, olan-olmalı sorunu.

* * *

Bilimde yalın olgu yoktur. Olgular hep belli bir kuram içinde ya da belli varsayımlar öbeğinin yardımıyla ortaya çıkarlar. Doğa biliminde olgunun, birçok başka şey arasından seçilebilecek kadar belirgin bir biçimde, yani diğer olgulardan ayrıştırılabilecek bir biçimde belirmesi ve buna bağlı olarak işaretlenmesi, betimlenmesi, ölçülmesi için pek çok varsayım – ontolojik varsayımlardan doğadaki düzen varsayımına, uzay ve zaman geometrisine, nesnelere yapısına, nitelik ve niceliklerle kurulan bağıntıların yapısına kadar sayısız varsayım – gerekir.

Kuram-yüklülüğün ne anlama geldiğine en açık örnekler, doğa bilimine ilişkin felsefi tartışmalarda bulunur. Galileo'nun teleskopunun Ay'daki dağları ve vadileri, Güneş'teki lekeleri, Jüpiter'in uydularını vb. gösterdiğine inanmayan, belki de inanmamakla yükümlü skolastik kültüre bağlı kişiler, teleskopun ucundan bakıldığında görülen şeylerin, bu mercekle ve aynalarla dolu borunun dış yüzeyinde oluşan "görüntüler" olduğunu, görülen şeylerin dağ, leke, uydu değil, bu cam ve ayna bileşiminin gözde oluşturduğu imgeler olduğunu söylüyordu.¹ Gerçeklik, eğer başka bir yoldan kurulabiliyorsa, olguyu tartışmasız bir biçimde

□ Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

¹ Bkz. örneğin Kuhn, Thomas. *The Copernican Revolution* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1957[2002]), s. 226.

göstermek olanaksızdır. Bugün gülümseyerek andığımız Galileo karşıtları aslında haksız sayılmazlar. Sorun çok derindir. Galileo inançlıdır, tıpkı karşıtları gibi; bu farklı zihinler aynı şeye bakmakta ancak farklı şeyler görmektedirler; farklı inanç sistemlerinin içinde olgu farklı gösterilebilmekte, farklı görülebilmektedir. Gerçi Galileo'nun inancının temelleri çok sağlamdır: optik kuramı ve Kopernik kuramı birbiriyle bağdaşan ve birbirini destekleyen kuramlardır; ama yine de, teleskopun gerçekliği göstermediğini savunanlara kesin bir biçimde savunduklarının tersini kanıtlamak zordur; teleskoptan bakıldığında görülenlerin gerçek “dağlar” olduğunu apaçık kanıtlamak zor, hatta olanaksızdır. Dağlar, lekeler, uydular, aylar, ... bunların tümü kuram-yüklüdür, tıpkı değişmezliğin alanı olduğu apaçık olan gökyüzü gibi.²

Louis Althusser, “Felsefe ... kurama müdahale ederek işler” diyordu.³ Althusser'e göre bilimlerdeki bunalım dönemlerinde bilimciler, sorunlara, felsefeye başvurarak çözüm ararlar. Bunalım metafiziğe başvuruyu zorunlu kılar. İlkelerle ilgili sorunlar gündemdedir ve bunlar yeniden ele alınmak zorundadır. Herhangi bir bilimin olağan etkinliğinin ardında felsefi ilkeler bulunduğu, her bilimsel kuramın belli ilkeleriyle metafizik üzerine kurulduğunu hepimizin çok iyi bildiğinden eminim. Althusser'in görüşü, Thomas Kuhn'un, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda bilimsel kuramların tarihsel ardışıklığını açıklarken kullandığı uslamalara çok yakındır. Eski paradigmaya, bunalımla, paradokslarla, inandırıcı çözümler getirilemeyen sorunlarla uğraşmak zorunda olan paradigmaya, artık gerçeği temsil ettiğine inanılmayacak boş bir kuram ve etkinlik yığını olarak bakma yolunu seçecek kadar gözü pek, belki de “ileri görüşlü” insan, aslında metafizik bir tutum takınmaktadır. Gerçeklik öğretildiği gibi değil, başka türdür; gerçeklik o güne kadar yapılageldiğinden başka türlü temellendirilmelidir. Aslında bu bilimciler, yalnızca metafizikle de değil, tümüyle felsefeyle uğraşmaktadırlar. Örneğin estetik: Batlamyusçu kuramın yerine yeni bir kuram geliştirilmesinin bir zorunluluk olarak ortaya çıkmasında ve Kopernik'in kuramının benimsenmesinde en başta estetik değerlendirmelerin etkili olduğu çok iyi bilinir. Pek çok Rönesans matematikçisinin etkilendiği Pythagorasçılığın temel varsayımına göre yalın olan güzeldir; Batlamyus kuramı ise o yalınlığı yitirmiştir. Bu nedenle, Batlamyusçu kuram, Pythagorasçı bir sezgiye dayanan, evrenin simetrik olduğunu söyleyen “evrensel” ilkeye aykırıdır: Simetrik değildir, matematiksel olarak yalın değildir; yani güzel değildir. O halde, yanlıştır(!) Bu uslamama, bilimde,

² Aristotelesçi kurama göre Ay-ötesi göklerde bozulmuş yoktur. Aristoteles'i izleyenler gökyüzüne baktıklarında, örneğin bizler gibi doğan ve sünen yıldızlar ve gökadalara “görmüyorlardı”.

³ Althusser, Louis. *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: İthaki, 2003), s. 67.

bilimin yön değiştirmesinde aralarında estetik değerlerin de bulunduğu varsayımların ne kadar etkili olduğunu gösteren en açık örnektir.

Kopernik kuramının ortaya çıkışında ve benimsenmesinde estetik değerlendirmelerin, estetik varsayımların etkili olması, değerin olguya ne kadar yakın durduğunun bir göstergesi sayılmalıdır. Bilimin olgu dediği algısal bütünlüleri oldukları biçimde, yani, örneğin bir kuramın olguları, deney sonuçları, temel ontolojik kavramları olarak belirleyen, belli bir biçimde anlaşılma ve görülmelerini sağlayan çerçevelerdir, kuramlar; bu çerçeveler kuramlardan da fazlasıdır aslında. Duhem-Quine savını akılda tutarak bunlara varsayım ya da inanç öbekleri diyelim. Galileo örneğimizi göz önüne alalım. Buradaki varsayım öbekleri, birden çok kuramı içermekteydi. Bunların arasında klasik optik, Euklides geometrisi, Kopernik kuramı, Galileo dinamiği, atomculuk, metafizik realizm, Pythagorasçı estetik ve bunların yanında sayısız başka varsayım sayılabilir. Her bilimsel olgu bir çerçevede belirir, olduğu şey olur; bu çerçevenin dışında ya anlamsızdır ya da anlamsız değilse, farklı bir anlamdadır.⁴ Öte yandan, felsefi varsayımlarla olguların önem sıraları, değerleri de değişir. Simetrik evren “güzel”dir, örneğin. “Matematiksel” düzenlilik “güzel”dir. Olguyla değer, belki de sırf o olgu kendisini gören, kavrayan, ona dikkat eden zihin olguyu odağa aldığı için yan yanadır, birbirine bağlıdır. Doğru, ayrılamayacakları anlamına gelmez bu, ama onları ancak başka bir zihin, başka varsayımlarla düşünen bir zihin, başka bir kuramcı farklı gerekçelerle ayırabilecektir; bu kez yeni gerekçelerle, inançlarla, beğenilerle ya olgunun değeri düşecek ya da önceden olgu olarak kabul edilen şey tümüyle ortadan kalkacak ve başka olgu-değer ilişkileri kurulacaktır.

Bütün bunlar daha genel bir sorun olarak olgu ile değer arasında yapılabilecek bir ayrımın felsefi temellerini sorgulamak gerektiğini gösteriyor. Olgu değerden bağımsız mıdır? Bağımsızlıktan söz edilecekse bu acaba nasıl bir etik ve estetik anlayışıyla nasıl bir bilim anlayışının, bunları ayıracak nasıl bir yöntem anlayışının bir araya gelmesini gerektirir? Değeri olgudan ayırmaya çalışmak – en azından David Hume “olan-olmalı” (*is-ought*) ayrımını yaptığından beri – alışıl gelmiş bir tutumdur. Oysa olgunun ve değerin nasıl bitişip nasıl ayrılacakları, önceki örneklerin de anıştırdığı gibi, varsayımlara bağlıdır. Olgu denen şey aralarında estetik ya da etik varsayımın da bulunduğu varsayımlarla ortaya çıkıyorsa, bunlar olmaksızın aynı şey olamaz. Kuramdan bağımsız bilimsel olgu olmadığı yolundaki savı, kavramsal bir çerçeve içinde tanımlanan, betimlenen tüm nesnelere kapsayacak bir alana uygularsak, edimlerin, toplumsal davranışların da

⁴ Örneğin Aristoteles evreninin sınırı, sabit yıldızları taşıyan küre, Kopernikçi evrende temel özelliği olan devingenliğini yitirmiş, ancak bu anlamsızlığına karşın bir kavram olarak varlığını bir süre daha sürdürmüş, sonra tümüyle ortadan kalkmıştır.

tıpkı doğa görüngüleri gibi kuramdan bağımsız sayılamayacaklarını kabul etmek gerekir. Değerin olgudan çıkarılamayacağı savı da böylece, olgunun ve değerini hangi kavramsal çerçevede incelendiğine bağlı olarak yeniden düşünülmesi gereken bir soruna dönüşür.

Öte yandan, değeri felsefenin inceleme alanına alıyorsak, onu ya olgularla birlikte ya da ayrı incelemek gerekir. Olguyla değer mutlak olarak, aralarında hiçbir ortak yön kalmayacak biçimde ayrılacak olursa, değer ne ölçülebilir, ne sınanabilir, ne de belki anlaşılabilir bir şey olacaktır. Çünkü ona bu türden bir ölçülebilme, sınanabilme özelliğini ancak olgu, yani olgusal vermektedir. Altının değeri, az miktarda bulunmasına, bir değiş tokuş değerinin olması bu madenin başka malzemelerden elde edilmesinin neredeyse olanaksız olduğunun bilinmesine bağlıdır. Değeri elbette altın örneğindeki gibi kullanıma ilişkin bir uzlaşma kavramına başvurarak açıklamak yadırgatıcıdır; ancak, yine de hiçbir işe yaramayan, hiçbir uzlaşmış kullanım değeri olmayan bir edimin ahlaki değerinden de söz edemeyiz. Örneğin özverinin yalnızca ilineksel olarak birilerinin yaşamını kolaylaştırdığı, birilerine yalnızca rastlantısal olarak haz verdiği, birilerinin acısını rastlantısal olarak dindirdiği, bu türden yarar bağıntılarının kategorik olarak anlamsız olduğu söylenebilir mi? İşte, niceliği etiğin tanım alanına davet eden felsefe anlayışlarına göre, olguyla değer, bedene ilişkin olanla değer yan yanadır; değer olguyla –haz olgusuyla– sayılabilecek ölçülebilecek, sınanabilecek bir şeydir. Değer, nicel yasalara bağlı olarak incelenebilecek bir şey olarak düşünülecek olursa, artık iyice olguya benzer: İster duygusal, ister ussal olarak adlandırılınsın her şey ancak belli bir kavramsal çerçevede anlaşılabilirliğine göre, "...dır" ile gösterilenin, yani "olanın" kapsamına girecektir. Değer, olguyu ortaya çıkaran dizgeye, belki de onun bir izdüşümü olarak tasarlanabilecek bir kavramsal çerçeveye ait sayılırsa, tıpkı – kavramsal olarak ayırt edilebilecek – olgusal alanda olduğu gibi, bu düzende de "olandan" (kavramlardan, yasalardan) "olması gereken", yükümlülük ve değer çıkarılabilecektir. Böylece sanki Hume'un ortaya koyduğu sorunsal da etkisini yitirmektedir: Olanı belirlemek (olguları ve değerleri kavramsal çerçeveye yerleştirmek, kuramsallaştırmak) belki değeri belirlemenin kendisi sayılamayacak olsa da, kesinlikle onun önkoşulu olur.

Sosyal bilimlerde olgunun değerden mutlak bir biçimde ayrılması çok alışıldık bir tutumdur. Max Weber'in yöntembilimsel bir ilke olarak benimsediği, toplum biliminin nesnelliği açısından zorunlu saydığı bu ilkeyi, Weberci anlayışı sürdüren sosyal bilimciler bugün de temel ilkelerinden biri sayarlar. Bu aslında zorunlu gibi görünüyor. Çünkü başka türlü bilim yapılmasının çok tehlikeli sonuçlar doğuracağı kuşkusuzdur. Bilim öylesine büyük bir güç durumuna gelmiştir ki, kötü niyetli bir bilimci, bilimin halk üzerindeki yetkesini zihinleri yönlendirmek amacıyla, örneğin siyasete ya da tinselliğe alet

edebilecektir. Weber, sosyal bilimlerin yaşama ilişkin amaçları belirleyemeyeceğini düşünmekte de haklı görünüyor. Bilim belli bir amaca giden yolu gösterecek, bu amaçların hangi maliyetlerle gerçekleştirebileceğini söyleyecektir; etkinlik biçimi, varlık nedeni bundan başka bir şey olamaz. Amaçlar ise kişilerin özgürce belirleyecekleri şeylerdir. Bilim bu amaçların nasıl gerçekleşebildiğini aydınlatacak, amaçların yollarını ve maliyetlerini göstererek ussal çerçeveyi belirleyecektir.

Weber'e hak vermemek olanaksız. Başka türlü bir etkinlik bilim değil şarlatanlık olurdu. Felsefeci de bu bağımsızlık ya da nesnellik kaygısını gütmeyince yalnızca yobaz ya da dogmacı olur. Ancak, Weber'in yöntembilimsel anlayışının arkasında önemli bir bilgi kuramı ve ontoloji sorunu bulunduğunu görmezden gelemeyiz. Bu, incelemekte olduğumuz sorundur. İnsanı toplumsallık ve tarihsellik bağlamında inceleyen bilimlerin ya da etiğin ya da siyaset felsefesinin nesnelere *seçerken* ne ölçüde değerden bağımsız kalabileceklerini sorgulayarak bilim bağlamında açıkça görülen sorunu biraz daha belirginleştirmeye çalışmakla yetineceğim.

Bilimin ya da felsefenin kavramları düşünce nesnelere ya da düşünceyi yönetmekte kullanılan gereçler olarak her şeyden önce "var" sayılmalıdırlar; "var" sayılmalarının koşulları belirlenmiş olmalıdır. Örneğin yoksulluk, yarar, üretim, egemenlik, dayanışma, çatışma, rekabet, işbirliği gibi kavramlar belli durumları betimlemek için kullanılırlar; düşünceyi gözlenebilir belli bir olguya ya da olgular bağlamına göndermekle, belli durumları görünür kılmakla başka benzer durumları da imlerler. Bu terimleri kullanan kişi, özellikle bilimci ya da felsefeci, saptayabildiği, betimleyebildiği, örnek gösterebildiği bir duruma bu adları vermektedir, sözleri bu durumu nedensel bir çerçeve içinde sunabiliyorsa anlamlıdır; bu durumun hangi etmenlere bağlı olarak ortaya çıktığına, hangi başka durumlara yol açacağına ilişkin bir açıklaması olmalıdır. Bu kadarıyla betimleyicidir. Ancak daha önemlisi, belli bir durumu belli bir adla adlandırmak, bu adlandırmaya ya da sınıflandırmaya bağlı olarak birçok akraba kavramın ve bunların nedensellik örgüsü içinde dizilişlerinin de söylem alanına girmesi ya da onu belirlemesi demektir. Yoksulluğun bir araştırma nesnesi olarak odağa alınması, eşitsizlik, sömürü, adalet ve bunlara benzer pek çok başka kavramın da açıklamada çeşitli işlevler üstlenmesine, bunların da varlıklar, düşünce nesnelere olarak öne çıkmasına yol açacaktır. Yoksulluk bilimsel bir konu olarak, bir nesne olarak seçildiğinde, onun belirlediği kavramsal çerçeveye giren, belli bir ontolojik değer yüklenen olgular ya da nesnelere, söylemin yönünü belirlemekle değeri de belirlemektedirler. İlgi belli bir konu üzerinde yoğunlaşmıştır; bilimci ya da felsefeci bu konuyu öne çıkarmıştır; nesne ya da konu irdeleyen değer dizgesinin içindedir; onun yaşamda önemli saydığı, apaçık

algıladığı, onu duygulandıran bir durum, bir olgudur. Böyle düşünürsek, insan yaşamına ilişkin olup da bir değer yüklenmeyen bir şey, bir kavram, bir olgudan söz edebilir miyiz? Değersiz bir şeyin varolabileceğini, ona ilişkin çözümlene yapılabileceğini ya da onun başka kavram, nesne ve gereçlerle birlikte bir kurguda kullanılabileceğini kim hangi gerekçelerle savunabilir?

Sorumuz bilgi kuramına ya da algı kuramına ilişkin bir sorundur. Belki de her olgu, algıladığımız, diğerlerinden seçip ayırabildiğimiz tüm nesnelere değerlerle yüklüdür. Bu açıdan bakıldığında, olgu belli bir algılama biçiminden bağımsız olamadığı gibi, belli değerlerden de bağımsız olamayacaktır. O halde, Duhem-Quine savının düşünce çizgisini izlersek, doğa biliminde olduğu gibi, insan bilimlerinde ve bunların en temel düzleminde, etikte ve siyaset felsefesinde de olguyla değer adeta birbirlerinden ayıramayacak biçimde iç içe geçtiğini söyleyebiliriz. Eğer olgular yalnızca birbirine bağlı inanç ya da varsayımlardan oluşan bir dizgede sınanabiliyorsa, sınama yalnızca bu varsayımlara bağlıysa, olgu dediğimiz şeyin arkasında bulunan ve onun ortaya çıkmasını sağlayan varsayımlar arasında sayamayacağımız kadar çok ve çeşitli türden inanç olmalıdır. Nesnenin ilgi odağına alınmasının ona bir değer yüklenmesi anlamına geldiğini kabul edersek, olgunun belirmesini sağlayan varsayımların arasında, belki de bunların en başında değere ilişkin varsayımlar ya da inançlar olduğu sonucuna varırız. Böylece, hem olguyla değer birbirlerinden ayrılmasının pek zor, hatta olanaksız olduğunu, hem de oluşturdukları bütünün kuram-yüklü olduğunu söyleyebiliriz.

* * *

(Fact, Value and Theory-Ladenness)

ABSTRACT

It has been argued that there are no bare facts in science, that all facts are theory-laden. Thus, facts are said to become visible by means of hypotheses or beliefs. As examples from the history of science suggest, these hypotheses or beliefs may include aesthetical and ethical ones. Although fact-value distinction rests on a well established belief, it is not unproblematic. In most general terms, if facts or objects are determined within a conceptual frame, then, just as scientific facts are theory-laden, perceptual objects or facts must depend on hypotheses or beliefs, and perhaps primarily to aesthetical and ethical ones. In human sciences and in ordinary perception, focusing on a fact and therefore making it prominent simply means attaching a value to it. Hence, it may be argued that it is impossible to distinguish fact from value, and that if they constitute a whole, this whole is theory- (or belief-) laden.

Keywords: *Fact-value distinction, theory-ladenness, the “is-ought” problem.*

Kaynakça

ALTHUSSER, Louis. *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, çev. Alp Tümertekin, İstanbul, İthaki Yayınları, 2003.

KUHN, Thomas. *The Copernican Revolution*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1957[2002].